

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər

Füzuli BAYAT

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: fuzulibayat58@gmail.com.

ORCID ID: 0000-0002-0811-5852

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.4.47>

**KOROĞLU: MİFİK QƏHRƏMANDAN HAQQ ARAYAN EPİK
QƏHRƏMANA KEÇİD**

Açar Sözlər: mifik qəhrəman, korluq/gorluq kodu, epik düşüncə, eposşünaslıq, sosial haqq-ədalət.

**Summary
Fuzuli Bayat**

Koroglu: from mythical hero to epic hero, seekers of justice

The epic “Koroglu”, which provides rich material in terms of epic studies, has spread over a wide geography from the Balkans to China and has occupied an important place in the epic repertoire of 18 Turkic and 8 non-Turkic peoples. The epic is a magnificent epic work reflecting the heroic traditions, social and public thoughts and cultural values of the Turkic peoples. “Koroglu” has transitioned from a mythical hero to an epic hero and took its current form in the 16th century. The epic “Koroglu” has traveled a long historical path, starting from the Scythian-Saka period to the uprisings in the Ottoman Empire, from the Jalali rebellion to the fugitive movement. In this sense, the epic has been reconstructed in a way that responds to the changes and renewals of our cultural history. The main reason why Koroglu has spread as a folk hero over such a wide area and among so many peoples is that his mythical hero characteristic has been transformed into a hero fighting for truth and justice. The reconstruction of Koroglu as a fugitive or social bandit in the western versions of the epic confirms this.

The Koroglu epic, while preserving all aspects of epic regularity (epic space, epic time, his work to immortalize his name, horse and weapons, battles and events, etc.), has also preserved many mythological features. In this context, elements such as blindness, blindness (grave), miraculous birth, marriage to fairy girls, being under the protection of Hz. Ali, Hz. Khidr and the forty (cult of forty-year-olds), and reconstruction each time are noteworthy.

In this article, the main focus is on the issues of social balance and protection of human rights in society against the backdrop of justice. Koroglu, as an epic hero, has become a symbol of the hero chosen to protect the rights of the oppressed, excluded, and despised and to fight against the oppressors.

Key words: Mythical hero, Blindness code, Epic thought, Epic studies, Social justice.

**Резюме
Физули Баят**

Короглу: от мифического героя до эпического героя, ищущие справедливости

Дастан о «Кероглу», дающая богатый эпический материал, распространилась по обширной географии от Балкан до Китая и заняла важное место в эпическом репертуаре 18 тюркских и 8 нетюркских народов. Дастан – великое эпическое произведение, отражающее героические традиции, общественно-социальные мысли и культурные ценности тюркских народов. «Кёроглу» превратился из мифического героя в эпического героя и принял свой нынешний вид в 16 веке. Сага о «Кероглу» имеет длинный исторический путь, начиная от

скифо-сакского периода до восстаний в Османском государстве, от восстания Джалали до движения беглецов. В этом смысле эпос реконструирован таким образом, чтобы отвечать изменениям и обновлениям нашей культурной истории. Основная причина популярности Кероглу как национального героя на такой обширной территории и среди столь многих народов заключается в том, что он превратил своего мифического героя в героя, борющегося за справедливость. Реконструкция Кероглу как беглеца или социального бандита в западных версиях саги подтверждает это.

Сага о «Кероглу» сохранила все аспекты эпической закономерности (эпическое пространство, эпическое время, работу по увековечению его имени, коня и оружия, сражения и события и т. д.) и сохранила многие мифологические особенности. В этом контексте слепота, глухота (могила), чудесное рождение, брак с девушками-феями, Хазрат Али, Хазрат Хизир. Примечательны такие элементы, как нахождение под покровительством Хизира и сороковых (культ сорока человек) и каждый раз восстановление.

В данной статье на фоне правосудия освещаются вопросы социального баланса в обществе и защиты прав человека. Как эпический герой, Кероглу стал символом героя, избранного для защиты прав угнетенных, исключенных и презираемых, а также для борьбы с угнетателями.

Ключевые слова: мифический герой, кодекс слепоты, эпическая мысль, эпические учения, социальная справедливость.

Giriş. Türk dünyasının mifoepik yaradıcılığında və mədəni irsində mühüm yer tutan “Koroğlu” dastanı eposşünaslıq baxımından zəngin material verməkdədir. “Koroğlu” dastanı Balkanlardan Çinə qədər geniş bir coğrafiyada yayılmış, indiyə qədər toplanıb yazıya keçirilən variantlar nəzərə alındığında 18 türk və 8 qeyri-türk xalqının epik repertuarında mühüm yer tutduğu görünür. Dastan türk-soylu xalqların qəhrəmanlıq ənənələrini, sosial-ictimai düşüncələrini və mədəni dəyərlərini əks etdirən möhtəşəm bir epik əsərdir. Eposşünaslıq çərçivəsində dastanın öyrənilməsinə bir neçə mühüm istiqamətdə aparmaq mümkündür:

İlk olaraq, “Koroğlu” dastanı qəhrəmanlıq eposu janrının əsas xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Burada xalqın ideal qəhrəman obrazı yaradılıb. Dastanın qəhrəmanlıq xarakteri, mübarizə və azadlıq ideyaları ilə zəngin olması onun janr təyinatını təsdiqləyir.

İkincisi, dastan müxtəlif məkan və zaman çərçivələrində baş verən hadisələrin epik təsvirindən ibarətdir. Bu tarixi və ya simulyativ hadisələrin strukturunun öyrənilməsi eposşünaslıq üçün əhəmiyyətlidir. Burada proloq, kulminasiya və final hissələrinin quruluşu xüsusi maraq doğurur.

Üçüncüsü, folklor elmi üçün ən vacib detallardan sayılan variantlılıq “Koroğlu” dastanı üçün də spesifikdir. Dastanın Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tobol tatarları, Başqırdıstan, Qaqauz, Balkan türkləri və digər türk xalqları arasında yayılmış çoxsaylı variantları mövcuddur. Variantların mövcudluğu dastanın coğrafi genişliyini və mədəni variasiyasını tədqiq etmək üçün əsas yaradır.

Dördüncüsü, “Koroğlu” dastanında qədim türk mifologiyasının izləri – qəhrəmanın qeyri-adi doğumu, fəvqəltəbii gücləri, atların (Qırat və Dürat) xüsusi rolu və ilahi qüvvələrlə bağlı inanc sistemləri öz əksini tapır.

Beşincisi, eposşünaslıq baxımından dastanda arxaik süjetlərin, xalq adət-ənənələrinin və mifik-epik obrazların varlığı ayrı bir özəllik qazanır.

Altıncısı, dastanın baş qəhrəman Koroğlu xalqın haqq və ədalət mübarizəsinin simvollaşmış tipidir. Koroğlu obrazının xarakterik cəhətləri – liderlik, ədalət təcəssümü olması, humanizmi önə çıxmışdır.

Yeddincisi, “Koroğlu” dastanında Qırat, saz, Çənlibel qalası, aşığı kimi simvollar mədəni və ictimai mənaların daşıyıcısıdır.

Səkkizincisi, ölüb-dirilən əski mifoloji qəhrəman Koroğlu, epikləşmə nəticəsində XVI-XVII əsrlərdə baş verən tarixi hadisələr üzərinə keçirilmişdir. Bu dövr Çaldıran savaşından sonrakı Səfəvi-Osmanlı, ondan öncəki Səfəvi-Şeybaniilər müharibələri və xalq üsyanları ilə xarakterizə olunur.

Doqquzuncusu, “Koroğlu” dastanı xalqın ədalətsizliyə qarşı mübarizəsini və üsyanlarını əks etdirir. Buna görə də dastanın məzmunu ədalət uğrunda mübarizə, insan azadlığı və ictimai-sosial bərabərlik məsələləri üzərində qurulmuşdur. Koroğlunun soylu və ya sosial qaçaq missiyası da buradan doğur. Bu durumda dastan sosial təbəqələşməyə qarşı əks çıxışları, dini ayrı seçkiliyin artmasına qarşı mübarizəni ehtiva edir.

Onuncusu, adı ilk dəfə Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində çəkilən Koroğlu, yeniçərilərin məşhur aşığı və Osmanlı hakimiyyətinə yaxın olan bir qəhrəmandır. Digər tərəfdən, 1578-1590-cı illərdə Osmanlı-İran müharibələrində iştirak etmiş bir Koroğlu vardır. Bir də Osmanlı Mühimmə dəftərlərinə görə 1602-1604-cü illərdə Bolunun Geredə bölgəsində dövlətə qarşı üsyan etmiş və ictimai ədalət carçısı soylu quldur olan ikinci bir Koroğlu da vardır. Bu ikinci Koroğlu Osmanlı sənədlərində Cəlalî adı ilə qeyd olunur.

Nəhayət, Koroğlu ən azı dörd əsrdə ki, Sibirdən Balkanlara, Qıpçaq çöllərindən Əfqanıstana, Qafqazlardan İrana və İraqa qədər geniş bir ərazidə epik repertuardadır. Mifdən eposa keçiddə “Koroğlu” dastanını araşdırarkən əsasən eposun struktur, məzmun və tarixi aspektlərini öyrənən struktur yanaşma, tarixi-filoloji yanaşma və s. diqqət mərkəzində olmuşdur. Həm də müxtəlif türk və qeyri-türk xalqları arasında bilinən “Koroğlu” dastanı disiplinlərarası bir metodla öyrənilmişdir.

a) Mifdən tarixə keçid. Mifoloji çağın Koroğlusunu. Mif və epos xalq yaradıcılığının məhsulu olub tarixi, mədəni və mənəvi dəyərləri əks etdirir. Ancaq bu iki təhkiyə və düşüncə tərzində bənzərliklər olduğu kimi, fərqlər də mövcuddur. Mif də, epos da kollektiv şəkildə formalaşır. Onlar xalqın ortaq dünya görüşünü, inanclarını və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Həm mifdə, həm də eposda fəvqəltəbii hadisələr, qəhrəmanlıq aktları və qeyri-adi xarakterlər yer alır. Hər iki mətn forması keçmişə izah etməyə çalışır: miflər dünyanın yaranışı, tanrıların fəaliyyəti və təbiət hadisələri haqqında hekayələr təqdim edir; epos isə tarixi qəhrəmanlıq hadisələrini əbədləşdirir. Miflər və eposlar simvolik mənə daşıyır və dərin fəlsəfi, mənəvi məsələləri ifadə edir.

Burada mühüm olan miflərin tamamilə xəyali, fantastik və simvolik xarakter daşmasıdır. Miflər təbiət hadisələrini, kainatın yaranışını və insanın mənşəyini izah etsə də, tarixi həqiqətlərlə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Ancaq eposda qəhrəmanların fəaliyyətləri və hadisələr əfsanəvi olsa da, onların tarixi əsaslarının olması mümkündür. Mifdə tanrılar, yarıtanrılar, demonik varlıqlar iştirak edir. Eposda qəhrəmanlar əsasən idealizə olunmuş, fəvqəladə keyfiyyətlərə malik insanlardır. Miflər dünyanın yaradılması və quruluşunu, insanın yaradılışı və dünyadakı yerini izah edən kosmoloji və dini funksiyaya malikdir. Epos isə qəhrəmanlıq ruhunu tərənnüm edir, milli kimliyi və kollektiv yaddaşı qoruyur. Hər iki termin yunanca olub, təxminən hekayə, nağıl, şeir mənasına gəlir. Qədim yunan dilində mif düşüncə, məsləhət, yalan və müqəddəs söz deməkdir. Mif konnotativ olaraq subyektiv dəyərli və mənəvi-praktik prinsipin artan ifadəsi ilə, insan şüurunun intensivliyi ilə, dünya həyatından və ondakı fəaliyyət praktikasından ayrılmaz şəkildə əlaqələndirilir (Осаченко, 2015: 53). Başqa bir deyilislə, bütövlükdə mif sözün ümumiləşdirilmiş semantik məzmununun modallığının, həyat ideyalarının sintetik bölünməzliyinin ifadəsidir.

Epos isə sözün səs forması, danışq sözü, hekayə, nağıl, rəvayət mənasındadır. Qədim yunan dilində epos, “beyt”, “şeyrlə danışan”, “hekayə” mənasını gəlir. Yəni epos qəhrəmanlar və əcdadlar haqqında hekayədir, təsvir olunan “ümumi keçmiş” hadisəsinin miqyası ilə xarakterizə olunur. Epos tarixin, baş verən hadisələrin təqdimatı kimi qəbul edilsə də, sonralar eposdan nağıllar və bədii ədəbiyyat yaranmışdır. Eposun bütövlükdə danışılması mifin şifahi şəkildə ötürülməsinin çoxşaxəli folklor ifadəsidir, ancaq yazıya alınmaqla hər hansı variasiyanın qeydə alınmış ilkin nümunə ilə müqayisəsi də önəm daşıyır.

Bir sözlə miflər və eposlar bir-biri ilə sıx bağlıdır, çünki eposların bir çoxu mifoloji əsaslardan qaynaqlanır. Ancaq eposlar daha çox tarixi xarakter daşıyır və qəhrəmanlıq ruhunu vurğulayır, miflər isə kosmoloji və dini mənaları önə çəkir.

“Koroğlu” dastanı kökləri baxımından əski türk mifologiyası və ölüb-dirilmə ritualı ilə bağlıdır və bunlar dastan süjetində də qorunmuşdur. “Koroğlu” dastanının türkmən variantında bariz şəkildə görülən ölüb-dirilmə və yenidən qurulma motivi birbaşa Azərbaycan, Türkiyə variantlarında ifadə olunmasa da, bu mövzunun dolayısı ilə mifoloji simvolizmdə və dastandakı bəzi elementlərdə əks olunduğu müşahidə edilir. Orta Asiya variantlarının hamısında qəhrəmanın doğumu mifoloji səciyyəlidir. Özəlliklə qazax, özbək, uyğur, türkmən və tacik variantlarında Koroğlunun doğumu və türkmən variantında qəhrəmanın baxşı kimi yenidən qurulması, dastanı məzarda doğulan qəhrəman mifinə bağlamaqla bərabər, bəzi daha əski mifoloji görüşləri də (Ay kultu, əkizlər mifi və b.) məzar paradiqmasında dəyərləndirməyə əsas verir. Orta Asiya variantlarında qəhrəmanın məzarda doğulması ortaq motivdir. Azərbaycan Koroğlusunun tərcüməsi olan və 1912-ci ildə erməni əsilli aşiqdən yazıya alınmış bir variantda Koroğlunun doğumu qolu vardır (Fərhadov, 1968: 39-40). “Koroğlu” dastanının Təbriz variantında da qəhrəmanın doğumu motivi ayrıca qol kimi verilmişdir (Koroğlu. Təbriz variantı, 2005: 437-439). Ancaq hər iki variantda Koroğlunun məzarda doğulması yoxdur.

Koroğlunun ortaya çıxması və missiyası mifoloji qəhrəmanların tipik qeyri-adi doğuluş missiyasına uyğun gəlir. Ölüb-dirilmə türk və dünya mifologiyasının universal mövzularından biridir və qəhrəmanlıq dastanlarında fərqli formalarda təzahür edir. Ölüb-dirilmə motivi özbək variantında çox zəngin süjet xəttinə malikdir. Dastanda ölüb-dirilmə ideyası “Koroğlunun doğuluşu” qolunda daha geniş verilmişdir. Koroğlu özbək variantında məzarda anadan olduğu üçün Koroğlu adlanır və bu onun mifik yaşayışının başlanğıcı kimi təqdim edilir. Bundan başqa, Koroğlu dastanının süjetində qəhrəmanlığın və çətinliklərin aşılması ilə bağlı mərhələlər, həm də onun metaforik ölüb-dirilmə anlayışını simvolizə edir.

Dastanın başlanğıcında Koroğlunun atası Alı kişinin kor edilməsi bir metaforik “ölüm” kimi təfsir edilir. Alı kişinin görmə qabiliyyətini itirməsi onun sosial mövqeyinin və gücünün itirilməsi ilə eynidirsə də, mifoloji bilginin daha da təsirli olması ilə tərs mütənəsibdir. Alı kişinin gələcəyi görməsi, atların özəlliklərini sadalaması, Qoşabulağın sirrini açması və s. buna misal ola bilər. Digər tərəfdən Koroğlunun atasının kor edilməsinə görə apardığı mübarizə onu mənəvi olaraq yenidən diriltmək (ədaləti bərpa etmək) kimi simvolik mənaya malikdir.

“Koroğlu” dastanının bütün variant və versiyalarında mifoloji qarşıdurma işıq-qaranlıq, korluq-aydınlıq şəklində kodlaşmışdır. Dastanın Azərbaycan və Anadolu variantlarında Koroğlunun atasının, türkmən və özbək variantlarında isə dədəsinin gözlərinin kor edilməsi söylənir. Türkmən əlyazma nüsxələrində qəhrəmanın adı Koroğlu, Koroğlu, Keroğlu şəkillərində variasiya edilir. O, məzarda doğulduğu üçün Gor/Gur-oğlu, dədəsinin qulaqlarına qurşun tökülərək kor edildiyi üçün Ker-oğlu, dədəsi və ya atası Cığalı Bəyin gözləri kor edildiyi üçün də Kor-oğlu adlandırılır (Kiçigulov, 1978: 49). 1929-cu ildə nəşr edilən Vəli Xulufu variantında Koroğlu, Gebr-oğlu, Kal-oğlu adlandırılsa da (Koroğlu. Vəli Xulufu, 1999: 42, 101, 166), daha çox Koroğlu adı ilə bilinir. Variantlarda korluğun üstünlük qazanması əski Türk mifologiyası ilə əlaqəlidir. Çünki Altay şaman mifologiyasında dağ ruhunun və ya iyəsinin çox vaxt gözləri kor yaşlı insan kimi təsəvvür edilməsi haqqında məlumatlar vardır (Потанов, 1929, 126).

Həm Azərbaycan, həm də türkmən, özbək və uyğur “Koroğlu” dastanında gözləri kor edilmiş atanın, yaxud da dədənin dağlara sığınması da dağ ruhu ilə bağlıdır. Qəhrəmanın atasının mifoloji aləmlə bağlantısını düzgün dəyərləndirən M. Seyidov Koroğlunun atası Alı kişinin korluğunu dağ ruhu olması ilə izah edir. Daha sonra o, Koroğlunu atəşin, Günəşin simvolu kimi təqdim edir (Seyidov, 1978: 184-207; Seyidov, 1989).

Mifik çağın Koroğlusu atın qaçması ilə bağlı motivdə çiltanlarla qarşılaşır və Koroğlunun yenidən qurulması prosesində ərənlərin “bu oğlanı məqsədinə yetirasak” (Гөп-оглы. Туркменский Эпос, 1983: 44) sözləri göstərir ki, Koroğlu seçilmişdir və çiltanların yanına da bu məqsədlə gətirilmişdir. Ərənlər Koroğlunu bihuş edib yatırır, bundan sonra qarnını yarıb içini, ciyərlərini, böyrəklərini çıxarıb yuyurlar, təmizləyib yerinə qoyurlar. Daha sonra Koroğlunun içini nurla doldurub onu təkrar dirildirlər. Bu isə ölüb-dirilmə aktının şaman və təsəvvüf variantıdır. Azərbaycan variantında da qəhrəmanın içinin nurla doldurulması

vardır. Koroğlu Qoşabulağın üstündə çarpışan ildırımların suya yağan nurundan içib yeni status qazanır (Bayat, 2003: 78).

Bu isə onun yeni bir statusda dirilməsidir. Azərbaycan və Türkiyə variantlarında qarının yarılməsi, için nurla doldurulması motivi olmasa da, Koroğlunun qəhrəmanlıq yolunda fəvqəltəbii güclərin yardımı və ya Qoşabulağın köpüklü suyunu içməklə yenilməz güc, nəmə, aşılıq qabiliyyəti qazanması, onun metaforik olaraq “yenidən doğuluşunu” göstərir. Hətta özbək variantında Koroğlu on üç yaşına qədər sıradan bir uşaqdır. On üç yaşı tamam olunca Hz. Xızır, on iki imam, qırx çiltan onun yanına gəlib güclü, ədalətli bir qəhrəman olması üçün dua edirlər. Bundan sonra Koroğlu yenilməz bir qəhrəman olur (Карриев, 1968: 209). Bu isə türklərin qədim inanc sistemlərindəki qəhrəmanların ilahi güc və ya himayə ilə yeni bir status qazanması ilə adekvatdır.

Azərbaycan və Türkiyə variantlarında Qıratın və Misri qılıncın əldə edilməsi də Koroğlunun qəhrəmanlıq yolunda simvolik bir mərhələdən keçməsi və metaforik olaraq yenidən doğulmasıdır. Koroğlu əsasən Çənlibəldə yeddi ildən bir qaynayıb-coşan Qoşabulağın suyundan içməklə yenidən doğulur, fərqli bir status qazanır. Bu, miflərdəki suda yuyulub yenidən dirilən qəhrəmanla eyni semantik yüklüdür. Dastanda Koroğluya verilən ilahi qüvvə su ilə əlaqələndirilir. Türk mifologiyasında su yenidən doğuluş, təmizlənmə və güc mənbəyi kimi qəbul olunur. Özbək dastanlarında da suyun “dirilmə” və “güclənmə” vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıması Koroğlu dastanında əksini tapmışdır. Məsələn, qəhrəmanın yaralı vəziyyətdə suyun gücü ilə şəfa tapması və yenidən döyüşə qalxması, onun simvolik dirilişi kimi qəbul edilir.

Bundan başqa, Çənlibel Koroğlunun mübarizə üçün güc topladığı qutsal məkan kimi, onun “yenidən dirildiyi” və mübarizəsinə davam etdiyi yerdir. Koroğlunun savaşırlardan qalibiyyətlə çıxmasını da, “qələbə – yenidən güclənmə” kimi motivləri də simvolik ölüb-dirilməyə aid etmək mümkündür. Çünki ağır döyüşlərdən sonra Koroğlunun qələbə çalması onun həm fiziki, həm də mənəvi baxımdan “yenidən doğuluşu” kimi təfsir edilə bilər.

Türk mifologiyasında və qədim inanclarda qəhrəmanların fiziki və mənəvi ölüm mərhələsindən keçərək daha güclü bir şəkildə yenidən dirilməsi geniş yayılmış motivdir. Koroğlu obrazında bu motiv birbaşa deyil, daha çox simvolik və metaforik şəkildə özünü göstərir. Dünya mifologiyalarında olduğu kimi, bu motivin əsas məqsədi qəhrəmanın gücünün sınıanması və yenidən qalib gəlməsidir. “Koroğlu” dastanının qərb variantlarında birbaşa “ölüb-dirilmə” epizodları təsvir olunmasa da, bu mövzu metaforik və simvolik səviyyədə əhəmiyyətli yer tutur. Bu motiv daha çox qəhrəmanlıq yolunda çətinliklərin aşılması, ilahi himayə və mənəvi yenilənmə ilə bağlı olaraq təzahür edir.

Epos üçün önəmli olan bir məsələ də epik məkanın varlığıdır. Çənlibel türk mifologiyasındakı müqəddəs dağ və ya məkan konsepsiyasını ehtiva edir. Burada türk mifologiyasında dağın müqəddəs sayılması qəhrəmanın təbiət gücləri ilə harmoniya içində olduğunu isbatlayır. Azərbaycan “Koroğlu”sunda olduğu kimi, digər türk xalqlarının mifoloji inanclarında da dağlar və qayalar qəhrəmanların ye-

nidən doğulması və güc topladığı məkanlar kimi təqdim olunur. Özbək variantında Koroğlunun dağlıq bölgələrdə sığınacaq taparaq yenidən mübarizə aparması bu mifik elementlə əlaqələndirilə bilər. At, silah və digər mifik elementlər həm dastanın süjetində, həm də qəhrəman obrazında özünü göstərir. Şairlik qüdrəti, yenilməzlik və b. kimi özəlliklər də miflə dastanın, mifoloji düşüncə ilə epikliyin epos daxilində bir yerdə təqdim edilməsi eposşünaslığın başlıca özəlliyidir.

Koroğlu epik qəhrəman kimi ətrafına topladığı dəstə və ya ordu ilə bəlli bir məkanda yeni bir cəmiyyət qurmuşdur. Onun Çənlibeldəki adamları arasında müxtəlif sosial təbəqələrdən olan insanlar – sultan qızı, paşa qızları, təlxək, aşiq, qəssab, dəmirçi, tacir, ilxıçı və b. vardır və bu, birliyi simvolizə edir və epik dastanlarda kollektiv qəhrəmanlıq anlayışını ehtiva edir. Buna görə də Çənlibel bir qala olmaqdan ziyadə haqq uğrunda mübarizə, azadlıq və təhlükəsizlik mərkəzidir. Sadəcə Çənlibel deyil, digər epik məkanlar da – dağlar, dərələr, geniş çöllər də dastanın epik elementlərindəndir. Çünki Çənlibellə bərabər, təbiət də qəhrəmanların sığınacaq tapdığı və yenidən güc topladığı bir məkandır.

Koroğlu hər hansı bir sıradan insandan daha artıq fiziki və mənəvi gücə malikdir. O, qəhrəmanlıq eposlarının tipik yarı-mifik qəhrəmanı kimi fəvqəltəbii qüvvələr tərəfindən himayə olunur və bu qüvvələrlə Koroğlu arasında ilahi bir bağın olduğu görünür. Məsələn, türkmən “Koroğlu” dastanında dağla qəhrəman arasında ata-oğul əlaqəsini göstərən bir misal daha vardır. Qəhrəmanın öldüyünü zənn edən dağlar dumanla bürünür. Koroğlu, dağlara “qardaşım” deyər səslənir və onun səsinə eşidən dağlardan duman çəkilir, çayların suları axmağa, otlar göyərməyə, bülbüllər oxumağa başlayır. Təbiətə yaz gəlir (Карпиев, 1968: 117). Bu onun “Tanrı vergisi” almış bir qəhrəman kimi ilahi aləmlə bağlı olduğunu göstərir.

Koroğlunun atası, Dədə Qorqud dastanındakı Baybörə kimi, müdriklik və ilahi-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır. Ata-övlad münasibəti və bu əlaqə türk mifologiyasında müqəddəs sayılır. Qərb variantlarında Koroğlu, şərq variantlarında Goroğlu adları mifik mənə daşıyır. Bu ad həm “kor” (görmə qabiliyyətini itirmiş) atanın oğlu kimi, həm də “fəvqəlbəşər” mənasında şərh edilir. Bu ad ona simvolik status verir. “Gor” və ya “qur” (məzar) anlamı isə axirətə işarədir və Koroğlunun gorda doğulub, gordan çıxması adının Goroğlu olmasında semantikləşmişdir. Dastanın bir digər mifoloji layı Koroğlunun atının türk mifologiyasındakı mifik atların bir davamı olmasında və epikləşməsindədir. Qırat ağıllı, sadıq və sahibinə fəvqəladə yardım edən bir varlıqdır. O, mifik qəhrəmanların ruhani yol yoldaşı funksiyasından epik çağın atına dönüşmüşdür.

Ümumi keyfiyyətlərə malik mifik qəhrəmanlar xeyirlə şərin mübarizəsində əsas fiqurdur. Onlar xeyir qüvvələrini təmsil edir və şəre qalib gəlmək üçün mübarizə aparırlar. Bu mübarizə mifik əhvalatların əsas təhkiyə xəttini təşkil edir. Mifik qəhrəmanlar adi insan gücünü aşan təhlükələrlə və ya düşmənlərlə qarşılaşırlar. Bu təhlükələr demonik yeraltı dünya varlıqları, təbii fəlakətlər və ya düşmən orduları ola bilər. Ancaq epos təfəkkürünə görə epik qəhrəmana dönüşən Ko-

roğlu tipikləşərək haqq-ədalət uğrunda mübarizə aparır. Mifoloji varlıqlar eposda reallaşaraq yeni bir anlam qazanır.

b) Epik qəhrəman kontekstində Koroğlunun epikləşməsi. Epiklik kontekstində qəhrəmanın bir çox struktur tərəfləri vardır:

Koroğlunun mifik qəhrəmandan ədalət uğrunda savaşı bir qəhrəmana dönüşümü atasının intiqamını almaqla başlar. Çünki mifik qəhrəmanlarda intiqam hissi yoxdur, bu yalnız epik xarakterlərə məxsus özəllikdir. Koroğlu atasına qarşı edilən ədalətsizliyi qisas yolu ilə düzəltməyə çalışır. Bu motiv türk epik ənənəsində ilahi ədalət ideyasının əksidir. Mifologiyadakı qaranlıqla işıqın, xeyirlə şərin, yaxşı ilə pisin mübarizəsi kimi mifoloji qarşıdurmalar epos məntiqində Koroğlunun zalımlara qarşı mübarizəsi şəklini almışdır. Beləliklə, Koroğlu dastanı mifoloji xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı eyni zamanda real epik hadisələri əks etdirən folklor əsərinə dönüşmüşdür. Dastanın bütün varinatlarında Koroğlu mifoloji çağın qəhrəmanından epik xalq qəhrəmanına keçid etmişdir. Bəzi variantlarda, əsasən özbək və türkmənlərdə o daha çox mifik səciyyəsinə qorumuşsa həm Azərbaycan, Türkiyə və Balkan variantlarında, həm də dastanın kürd, erməni və acar variantlarında epik qəhrəmanlıq ünsürləri ilə yenidən qurulmuşdur.

Koroğlu dastanının bütün versiya və variantları nəzərə alındıqda, epikliyin başlıca göstəricilərinin həm mifik, həm də tarixi elementlər üzərində qurulmuş olduğu ortaya çıxır. Koroğlunun epikləşməsi həm də onun yenidən qurulmasıdır. Bu isə Koroğlu obrazının özünəməxsusluğunu və universal mənasını da əks etdirir. Epik qəhrəmanlar kimi, Koroğlu zalımlara qarşı çıxaraq ədalət uğrunda mübarizə aparır. Dastanda o, xalqın səsi və qoruyucusu olan bir qəhrəman kimi təsvir olunur. Bu isə epik dastanların universal prinsiplərindən biridir. Digər tərəfdən həm Azərbaycan, həm də özbək, türkmən və Anadolu variantlarında Koroğlu zalım hökmdarlar və müstəbidlərə qarşı durur. Onun düşmənlərlə mübarizəsində Çənli-beldəki dəlillərə və geniş mənada xalqa arxalanması bir lider kimi hadisələri yönəldə bilməsi ilə izah edilir.

Epik qəhrəmanların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun fiziki güc və mənəvi qüdrət baxımından ideallaşdırılmasıdır. Buradan da göründüyü kimi, Koroğlunun məqsədi yalnız zalımlara qalib gəlmək deyil, həm də adını əbədləşdirməkdir. Bu xüsusiyyət epik qəhrəmanların universal arzusudur. Bu özəllik, sadəcə, Azərbaycan variantında deyil, özbək və türkmən versiyalarında da daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bundan başqa, dastan intiqam, sevgilisinin arxasınca getmək, darda qalanlara yardım etmək kimi epik motivlərlə zəngindir və bunların hamısında qəhrəmanlığın ideallaşdırıldığı ilə qarşılaşırıq. Bir sözlə, Koroğlunun epikliyinə müəyyən edən əsas cəhətlər onun həm qəhrəmanlıq, həm də mədəniyyət daşıyıcısı olmasında özünü göstərir. Xalqın müdafiəçisi, zalımlara qarşı döyüşçü, sazı ilə ruhani lider, dostlarına sadıq başçı və təbiətlə harmoniyada yaşayan bir qəhrəman kimi Koroğlu epik janrın ən güclü nümayəndələrindən biridir.

Koroğlu yalnız Anadolu və qismən də Azərbaycan variantında qaçaqlıq kontekstində quldur, yol kəsən, bac alan kimi vəsflərlə anılmaqdadır. Bu isə onun

soylu qaçaq tipində bir qəhrəman olduğunu və bütün soylu qaçaqlar kimi öz ədalətlərini uygulayan bir qəhrəmana dönuşdüyünü göstərir. Ü.Kaftancıoğlu variantının bəzi qollarında da qəhrəmanın ideallaşdırılmasına işarə edən yerlər vardır. Bununla bərabər, epik qanun çərçivəsində Koroğlunun mənfi tərəfləri də (söz dinləməməsi, qururlanması, özünü tərif etməsi və s.) göstərilmişdir. Koroğlu çox güclü, ağıllı və cəsur bir qəhrəmandır. O, yalnız fiziki gücü ilə deyil, həm də ağılı və ədalət duyğusu, dərin biliyi ilə seçilir. Bolu bəyinin sarayına təğyiri-libas olaraq girməsi, tədbirlə Qıratı paşanın əlindən alması, yaxud da Bağdad paşasının əlindən dar ağacında asılmaq üzrə olan Eyvazı, Dəmirçioğlunu və Bəlli Əhmədi qurtarması, həm fiziki gücə, həm də tədbirə örnəkdir. Dastanın Təbriz nüsxəsinin on beşinci məclisində Koroğlu həm xan olduğunu, həm də tədbirlə Koroğlu olmadığını söyləyir:

Canım paşa nə r igiddür Koroğlu,
Şəki, Şirvan,
Naxçıvandan bac alır.
Can alıcı goç igiddür Koroğlu,
Gəncə, Tiflis,
İrəvandan bac alır.
Qışqıranda dəstələri dağıdur,
Can almağa əcəb oğrun yağıdur.
Eyvazbalı məclisində saqidür,
Dərbənd ilə Dağıstandan bac alır
(Koroğlu. Təbriz nüsxəsi, 2005: 330-331).

“Koroğlu” dastanında epik qarşıdurmanın bir tərəfində xalqı təmsil edən dəlilər, o biri tərəfində isə düşmənlər, yəni zalım paşalar, varlı tacirlər, xain dostlar və b. vardır. Bu mübarizə əslində epik konflikt daxilində cərəyan edərək qəhrəmanın epik xarakterini gücləndirən və onun əzmkarlığını göstərən əsas süjet xəttini təşkil edir.

Türk epik ənənəsində qəhrəmanların bir özəlliyi də saz çalıb oxuması, şeir qoşmasıdır. Bu xüsusiyyət özəlliklə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan, Anadolu, Qafqaz və türkmən variantlarında geniş yayılmışdır. Koroğlu bir qəhrəman kimi təkcə qılıncı ilə deyil, həm də sazi və şeirləri ilə xalqın hörmətini qazanmışdır. Bu isə onun yalnız zalımlara qarşı vuruşan qəhrəman deyil, həm də ruhani bir lider olduğunu göstərir.

Epik prinsip kimi “Koroğlu” dastanında əsas dəyər azadlığın, ədalətin simvoluna çevrilmiş Çənlibeli qorumaq, zalım hökmdarların yağmaçılıq siyasətinin qarşısını almaq, xalqı onların əlindən qurtarmaqdır. “Koroğlu”nun Batı variantlarında qəhrəmanın yolkəsənlik etməsi, yol bacı adı ilə vergi alması da sosial bərabərliyi qorumaq üçündür. Buna görə də Koroğlu qalib gəldiyi paşaların xəzinəsini xalqa yağmalatdırır, onların haqqını onlara qaytarır.

“Koroğlu” dastanının dili və üslubu da epiklik qanunu daxilindədir. Oğuz-türkmən epik ənənəsənə görə dastan həm nəsrə, həm də nəzmlə ifa edilir. Buna bax-

mayaraq, qazax və qismən də özbək “Koroğlu” dastanı yalnız şeirlə söylənir. Sadəcə Koroğlunun deyil, digər igidlərin də saz çalib nəğmələr oxuması dastanı həm epik, həm də estetik baxımdan zənginləşdirir. Bundan başqa, dəlilərin danışq tərz, xalq dilinə yaxın olması onun epikliyi kimi xalqın ruhunu ifadə etdiyinə isbatdır.

Dünya eposşünaslığında qəhrəmanlıq dastanlarının mərkəzində duran mifik, tarixi və ya simvolik personajlar epik çağa keçməklə yeni bir status qazanır və yenidən qurğulanır. Beləliklə, onların xarakteri, davranışı və fəaliyyətləri epik janrın özəlliklərinə uyğunlaşdırılaraq yeni xüsusiyyətlər daşıyır. “Koroğlu” dastanında qəhrəmanın mifik çağın fəvqə qəhrəmanından epik zamanın realist qəhrəmanına dönüşümü ilə bağlı deyilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1) Hər nə qədər qəhrəman epikləşsə də, sıradan insanlardan fərqlənərək fəvqəltəbii güclərə və qeyri-adi bacarıqlara sahib olduğunu az və ya çox dərəcədə qorumuşdur. Məsələn, Koroğlu Qırat vasitəsilə fəvqəladə döyüş bacarıqları göstərir, Misri qılıncla yenilməzlik nümayiş etdirir, Qoşabulağın suyunu içməklə qeyri-adi gücə qovuşmuş olur. Özbək variantında pəri qızları ilə evlənir, yaşıl mızrağa sahib olmaqla ərənlərin missiyasının daşıyıcısı olur və s.

2) Koroğlu fiziki gücü, döyüş bacarığı və cəsarəti ilə başqalarından üstün vəziyyətdədir. Bu da onu adını əbədləşdirmək üçün mübarizə aparmağa sövq edir.

3) Koroğlu digər epik qəhrəmanlar kimi adının əbədi yaşamasını istəyir. Buna görə də cəsarətli və riskli addımlar atır, məsələn, Osmanlı sultanının sarayına təkbəşinə gedərək Nigarı qaçırmaqla ölümsüz şöhrət qazanmağa çalışır. Bu, qəhrəmanların daxili motivasiyalarını gücləndirmək üçün bir vasitədir.

4) Epik qəhrəman kimi Koroğlunun başlıca arxetipik rolu milli kimliyin və mədəniyyətin simvolu kimi çıxış etməsidir. O, xalqın tarixini, mədəni dəyərlərini və ideallarını təcəssüm etdirir.

5) Koroğlu epik qəhrəman kimi yalnız özü üçün deyil, eyni zamanda Çənlibel cəmiyyəti və xalq üçün mübarizə aparır. Xalqı düşmənlərdən, zalımlardan, haqsızlıqlardan qoruyur.

6) Koroğlu dünya epik qəhrəmanlarında olduğu kimi, yüksək etik dəyərlərə sahibdir. O, ədaləti, mərdliyi və vicdanı təmsil edir. Buna görə Koroğlu yalnız gücü ilə deyil, həm də ağılı və tədbiri, biliyi və dürüstlüyü ilə xalq arasında sevilir.

7) Koroğlunun tez-tez dağlara müraciəti, özünü qurda bənzətməsi, bəzən aldanıqda sitəmlə qarşıq tənqid etməsi, məsələn, “döy başına yan Koroğlu” deməsi onun təbiətlə harmoniyada olduğunu və ən əsası da real insani çizgilər daşdığını göstərir.

c) Dastanda ədalət prinsipi və ya haqq arayan qəhrəman

Epik əsərlərin formalaşmasının ən mühüm mənbəyi, heç şübhəsiz, miflərdir. E.M.Meletinski miflə epos arasındakı əlaqənin araşdırılmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini yazır. Ona görə özəlliklə arxaik epik qəhrəmanlıqlar mifoloji qabıqda meydana çıxır və hər hansı bir eposda miflərin dili və anlayışlarından istifadə olunur. Hətta tarixi əfsanələr epos janrı üçün yalnız ikinci dərəcəli mənbə rolunu

oynayır. Yalnız eposun inkişafının sonrakı dövrlərində onun demifolojişdirilməsinə meyl müşahidə olunur (Мелетинский, 1988: 665).

“Koroğlu” dastanının bütün versiya və variantları da bu obraz haqqındakı miflərdən və tarixi hadisələrdən yaranmışdır. Bu dastanda ədalət mövzusu qəhrəmanlıq mübarizəsinin əsas amili kimi işlənir. Bu isə Koroğlu haqqında verilən ilk məlumatlardan da görünməkdədir. Belə ki, Qəznəli Mahmudun ətrafında toplanan və 1115-ci ili hadisələrinə dayanan Əbu Müslimə aid ən qədim Koroğlu əfsanəsi (Mélikoff, 1962; Grønbech, 1942) bütün sərhədləri və tarixləri aşaraq bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu gün müxtəlif variant və versiyalarda mövcud olan bu dastanın çox geniş yayılmasının əsas səbəbi Koroğlunun haqq-ədalət mübarizəsi aparan qəhrəmana dönüşməsi ilə əlaqəli olub dinamik quruluşuna görədir.

İstisnasız olaraq dastanın bütün variantlarında xalqın ənənəvi ədalət anlayışı, haqqı aramaq və haqqı qorumaq üçün göstərilən cəsarət və fədakarlıq ön plana çıxarılır. “Koroğlu” dastanının qəhrəmanları, haqq və ədalət uğrunda mübarizə apararaq, güclülərə və haqsızlara qarşı ədaləti bərpa etməyə çalışırlar. Bu dastanlarda ədalət, bir növ, ilahi qüvvə kimi və ya ilahi qüvvələrin yardımı ilə gerçəkləşən bir anlayış kimi təsvir edilir. Məsələn, özbək variantında Koroğlu atını axtarırkən qırx çiltanlarla, Hz. Xızır, on iki imamla qarşılaşır. Onlar da hər yerdə Koroğluya hamilik edirlər (Карриев, 1968: 215). Buna görə də qəhrəmanların ən yüksək ədalət anlayışını nümayiş etdirməsi lazım gəlir. Dastanlarda Tanrının və ya müqəddəs varlıqların ədalətin bərqərar olması üçün müdaxiləsi tez-tez rastlanılan motivlərdəndir. Hətta Azərbaycan variantlarının birində Koroğlu kimi haqq uğrunda savaşıyan bir qəhrəmanın yersiz yerə qürrələnməsi, gücünə arxayınlıq göstərməsi Hz. Əlinin müdaxiləsi ilə bərtəraf edilir.

Bundan başqa, hər bir dastanda ədalət anlayışı milli dəyərləri əks etdirir və eyni zamanda mədəniyyətin ədalət haqqında təsəvvürlərini nəsil-dən-nəslə ötürür. Bu mövzu, həmçinin, cəmiyyətdə sosial tarazlıq və insan haqlarının qorunması baxımından aktuallığını saxlayır. Koroğlu əzilənlərin, dışlananların, xər görünlərin haqqını qorumaq və zalımlara qarşı mübarizə aparmaq üçün əsl ədalət simvolu kimi təqdim edilir. Buna görə də Koroğlu hər yerdə “Biz halkın ve hakkın kılıcıyız.” (Kaftancıoğlu, 1979: 263, 335) deyir. Dastanda ədalət kodu zalım-məzlum, güclü-zəif, paşa-ilxıçı qarşıdurmasında açılır. Çünki Tanrı və ya ali güc, insanlara qarşı ədalətin qorunması üçün mübarizə aparan qəhrəmanları təqdir edir və qoruyur. Cəmiyyətin sosial strukturunda hər kəsin bərabər və haqlı şəkildə yer alması üçün verilən mübarizə “Koroğlu” dastanının ayrı-ayrı qollarında özünü göstərir.

Dastanlarda ədalət, həm də insanın daxili aləmi ilə bağlı bir mövzu kimi işlənir və qəhrəmanlar adətən haqsızlığa qarşı qalxır, ədalətsizliyə dözmür, bu dəyərlər uğrunda mübarizə aparırlar. Bu, həm cəmiyyətdəki ədalətsizliyi tənqid edir, həm də xalqların kollektiv yaddaşında haqqa və doğruya olan ehtiramı artırır. Koroğlu var olan özəllikləri ilə ədalətin, haqqın simvoluna çevrilir.

Sosial və hüquqi bir anlayış olan ədalət, haqq, haqqı aramaq kimi anlayışlar epik əsərlərdə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir:

Birincisində, ədalət insanın və cəmiyyətin düzgünlük, bərabərlik və haqq-ədalətə əsaslanaraq yaşaması ilə bağlıdır. Ədalət həm sosial, həm də hüquqi aspektlərdə özünü göstərir və bu, insanların həyatında müvafiq olaraq bərabərliyi təmin etmək və haqsızlıqlardan qorunmaq məqsədi güdür.

İkincisi, hər kəsin hüquqlarının bərabər şəkildə qorunması və birinin o birindən üstün tutulmaması üçün mübarizə edilir. Bu isə Çənlibel adlı cəmiyyətdə sosial və hüquqi strukturun ədalətə uyğun şəkildə tənzimlənməsi anlamına gəlir.

Üçüncüsü, dastanda hər bir dəliyə və ümumilikdə şəxsə, onun yerinə və mövqeyinə görə ədalətli münasibət göstərilir.

Dördüncüsü, insanların Çənlibel qanunları qarşısında bərabər olması və onların hüquqlarının pozulmaması təmin edilir. Hətta Keçəl Həmzə nə qədər pis bir niyyətlə Çənlibelə gəlmiş olsa da, Koroğlu dəlilərin etirazına baxmayaraq, onun da haqqını qoruyur.

Beşincisi, Koroğlu istər intiqamçı, istər xan olması, istər qaçaq olub yol kəsib bac alması ilə bir hədəf uğrunda çalışır. Bu hədəf sosial ədalət, ilahi haqqın bərqərar olmasıdır.

Nəticə. “Koroğlu” dastanında və Koroğlu obrazında mifik elementlər həm qəhrəmanın özünün fəvqəlbəşər xüsusiyyətlərində, həm də dastanın ümumi süjetində əks olunub. Bu xüsusiyyətlər dastanın qədim türk mədəniyyətində dərin köklərə sahib olduğunu və eyni zamanda mifik düşüncənin epik dastan yaradıcılığındakı əhəmiyyətini göstərir. Bu səbəbdən “Koroğlu” dastanı mifik və folklorik irsin harmonik birləşməsi kimi qəbul edilir. Ölüb-dirilmə dastanın ümumi mifoloji strukturunun bir hissəsi olmaqla yanaşı, türk folkloruna və inanc sistemlərinə uyğun şəkildə zənginləşdirilib. Bu motivin kor/gor bağlamında qaranlıq-ışık qarşıdurması variantında daha konkret təzahürlərini Azərbaycan, türkmən, özbək, uygur və s. dastan mətnlərində görmək mümkündür.

Koroğlu türk dastan mədəniyyətində mifik çağdan epik çağa keçməklə zamanın spiralvarı gedişatını düzxətli süjet xəttinə keçirmiş, bununla da epikliyin əsasını qoymuşdur. Dünya eposşünaslığında epik qəhrəmanlar yalnız güclü döyüşçü deyil, həm də yüksək əxlaqi dəyərlərin təcəssümü, xalq mənafeyinin qoruyucusu və mədəniyyətin simvoludur. Onların fəaliyyətləri mifoloji inanclara, tarixi şəraitə və xalqın milli ruhuna əsaslanaraq formalaşır. Bu xüsusiyyətlər epik qəhrəmanları digər qəhrəman obrazlarından fərqləndirir və onları dastanların mərkəzində vacib fiqura çevirir.

Koroğlu sadəcə bir əfsanə deyil, insanlıq tarixinin mifdən eposa, eposdan həqiqətin məna və fəlsəfəsini açan qəhrəman obrazına qədər uzanan yolun təcəssümüdür:

1. Koroğlu obrazının mifik qəhrəmandan arxaik qəhrəmana və üçüncü mərhələdə epik obraza, sonra isə əməlləri həqiqət axtarışı ilə diktə olunan qəhrəmana çevrilməsi mifoloji ənənə kontekstində yola çıxan qəhrəmanın epik təsviridir. Qəhrəman ədalət, azadlıq və həqiqət uğrunda mübarizənin təcəssümünə dönüşmüş və bu obrazın həqiqət axtarışı Koroğlunu ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən qəhrəmana çevirmişdir.

2. “Koroğlu” dastanı mədəni və tarixi əhəmiyyəti baxımından sadəcə türk xalqlarının mədəniyyətində və tarixində deyil, digər xalqların mədəniyyətində də böyük rol oynamışdır. Dastanın ərəbcə, farsca, tacikcə, kürdcə, ermənicə, acarca və başqa dillərdə mövcud olması bunu təsdiq edir. Bu mənada Koroğlu həm də müxtəlif dövrlərin həqiqət və azadlıq ideallarının carçısıdır.

3. Mifdən epik qəhrəmana keçid baxımından “Koroğlu” bir model rolunu oynamaqdadır. Daha konkret şəkildə digər mifik və epik qəhrəmanlarla Koroğlunu müqayisə etmək üçün perspektivlər açmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

- Bayat, Fuzuli (2003). *Koroğlu Şamandan Aşığa, Alpdan Erene*. Ankara: Akçağ.
- Fərhadov, Fərhad (1968). “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair”, *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər*, 3 Kitab, Bakı, s. 39-40.
- Grønbech, Kaare (1942). *Komanisches Worterbuch, Turlischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- Kaftancıoğlu, Ümit (1979). *Koroğlu Kol Destanları*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kiçigulov, P. (1978). “Göröglü” *Hakında Söhbət*, Aşabat.
- Koroğlu (1999) *Vəli Xuluflu nəşri*. Bakı: Elm.
- Koroğlu (2005). *Təbriz variantı*. Tərtib edən E.Tofiqqızı. Bakı: Səda.
- Mélikoff, Irène (1962). *Abū Muslim, le ‘Porte-Hache’ du Khorassan, Dans la Tradition Épique Turco-Iraniennne*. Paris: Adrien-Maisonneuve, 1962
- Seyidov, Mirəli (1978). “Ali kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında”, *Azərbaycan*, No. 3, s. 184-207.
- Seyidov, Mirəli (1989). *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*, Bakı: Gənclik.
- Гёр-оглы (1983). *Туркменский Героический Эпос*. Москва: Наука.
- Карриев, Баймухамед Аталиевич (1968). *Эпические сказания о Кер-Оглы у торко-язычных народов*. Москва: Наука.
- Мелетинский, Елеазар Моисеевич (1988). “Эпос и мифы”, *Мифы народов мира: Энциклопедия*. Т. 2. 2-е изд. Москва: Советская Энциклопедия, 1988, s. 664-666.
- Осаченко, Юлия Станиславовна (2015). “Миф, эпос, логос: Архетипы имажинативного, нарративного и когнитивного разума”, *Вестник Томского Государственного Университета. Философия. Социология. Политология*, No: 2 (30), s. 47-68.
- Потапов, Леонид Павлович (1929). “Охотничьи поверья и обряды у Алтайских турков”, *Культура и письменность Востока*. Баку, Кн. 5, s. 123-149.

